

MEHMET ÜNAL*

TƏSƏVVÜF TARİXİNDƏ CƏLVƏTİLİK**

Ключевые слова: *джалватиййа, тарикат, тасаввуф, исламская философия.*

Açar sözlər: *cəlvətlik, təriqət, təsəvvüf, islam fəlsəfəsi*

Key words: *calvatiyya, tarikat, tasavvuf, Islamic Philosophy*

Saysız təriqətlər üsul və metod fərqliliyi ilə qollara ayrılmış və ya yeni adlarla başqa təriqətlər qurulmuşdur. Cəlvətlik təriqəti də xəlvətlik təriqətindən ayrılaraq formalaşan bir təriqətdir.

Ərəb dilində "cələ" kökündən törəyən "ortaya çıxma, peyda olma" mənasını verən cəlvət, təsəvvüf termini kimi "salikin mənliyindən təmizlənmiş və ilahi xüsusiyyətlərlə bəzənmiş şəxsin xəlvətdən çıxıb insanlara qarışması mənasını verir". (1)

Salikin¹ müəyyən bir müddət dünyada heç bir işlə məşğul olmadan tamamilə inzivaya çəkilməsi, bu müddət ərzində bütün pis və çirkin xüsusiyyətlərindən əl çəkib yaxşı və gözəl xasiyyətlər əldə etməyə çalışması xəlvət, bu işi bacardıqdan sonra sosial həyata geri dönməsinə isə cəlvət deyilir. Cəlvət halındakı qulun mənliyi yox olduğu üçün onun hərəkətləri Haqqa aid edilir və bu halda "...Atarkən sən atmadın, ancaq Allah atdı" (2) ayəsi dəlil göstərilir (3).

Tədqiqatçı S.Əraydın cəlvətiyyənin bir təriqətin adını ifadədən daha çox əslində bütün təriqətlərin müştərək əsasını təşkil etdiyini vurğulamışdır (4). Xalq ilə yaxşı münasibət qurmağa, yəni cəlvətə ehtiyac duyan bir sufi mütləq Haqq ilə möhkəm bir xəlvətə malik olmalıdır. Ancaq onun sayəsində onun cəlvəti xəlvətinin himayəsində yaşaya bilər. O zahirdə xalq, batində isə Haqq

---

* Süleyman Demirel Üniversitesi fənn-ədəbiyat fak. mehmetunal@sdu.edu.tr

* Təsəvvüfün irfani-fəlsəfi və sosial təlimi olan xəlvətiyyə haqqında elmi ədəbiyyatda mövcud olan bəzi uyğunsuzluq və qeyri səlislik halları nəticəsində təsəvvürlərin müəyyən qədər birtərəfli olmasını, hətta bəzən Seyyid Yahya Bakuvinin yubileyinin keçirilməsi zamanı nəşrlərdə yol verilmiş saxtalaşma hallarını nəzərə alaraq mütəfəkkirin yubileyinə həsr olunmuş konfrans məruzələrinin tezislərini nəşr etdirmək ilə yanaşı biz jurnalımızın səhifələrində elmi ictimaiyyəti, eləcə də xəlvətiyyə cərəyanının fəlsəfəsini və sosial platformasını ilkin mənbələr əsasında araşdıran bir sıra tədqiqatlarla da tanış etmək qərarına gəlmişdik. – Red.

*Azərbaycan dilinə tərcümə: f.ü.fəls.d. Rahil Nadir oğlu Nəcəfov, AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu, rnacafov@gmail.com

¹ Salik – təsəvvüfdə mənəvi təmizlənmə yolunda olan insanı belə adlandırırlar.

ilədir. Cəlvətdə ikən xəlvətdə, xəlvətdə ikən cəlvətdədir. Cəlvəti xəlvətinə, xəlvəti cəlvətinə mane deyil. İlk sufilərin "kövn-bövn" dedikləri bu hal daha sonralar cəlvət-xəlvət deyimiylə ifadə edilmişdir. Nəqşibəndilik təriqətində "xəlvət dər əncümən" (içində Haqq ilə olma) ifadəsi də bu mənada işlədilmişdir (5).

Cəlvətilik, cəlvətə mənsub olanlara ümumilikdə verilən addır. Cəlvət xəlvətdən çıxmaqdır. Bu anlamda "hər şeyi çıxarmaq, həqiqət paltarını geymək" deməkdir. Xəlvət ilə cəlvət arasında mənə və yazılış baxımından yalnız nöqtədən başqa bir fərq yoxdur. Cəlvət xəlvətiyyənin bir qolu kimidir (6).

Cəlvət və xəlvət sözləri başlanğıcda bir mövqə, vəziyyət ifadə edərkən daha sonralar iki ayrı təriqətin adlarına çevrilmişdir. Cəlvətilik təriqətinin ilk qurucusu olaraq müxtəlif şəxslərin adları çəkilir. Bu müxtəlif rəvayətləri qeyd edən xəlvəti şeyxi İsmayıl Haqqı Bursalı deyir: "Cəlvətiyyə təriqəti İbrahim Zahid Gilani (öl. 700/1300) dövründə aypara, Üftadə (öl. 988/1580) zamanında yarım ay; Huda (öl. 1038/1628) əsrində isə bütöv ay vəziyyətində oldu" (7).

Muhyiddin İbn Ərəbiyə görə, insan harada olursa-olsun, göz qabağında olduğundan sözün tam mənasıyla xəlvət mümkün deyil. Xəlvətdə gizlilik şərtidir. Həqiqi xəlvət qulun öz bədəninin Allaha aid olduğunu bilərək mənliyindən sıyrılması və dünyada açıq, görünən hər şeyin Allah olduğunu anlamasıdır. Bu idraka çatan şəxs hər yerdə və hər şeydə təcəlli edən Allahı görəcəyindən cəlvətdə olsa belə xəlvətdədir. Bundan başqa, İbn Ərəbi cəlvətin daha üstün bir hal olduğunu vurğulayır (8).

Cəlvətilik, Üftadə, sonra Xıdır Dədə, ondan sonra da Ağbıyıq Sultan vasitəsilə Hacı Bayram Vəliyə gedib çatdığı üçün bayramiliyin bir qolu sayılır. Bayramilik ilə cəlvətilik silsiləsinin bu mənada bir yaxınlığı vardır. Bununla bərabər, bayramilik silsiləsinin nəqşibəndilik ilə əlaqəsinə görə cəlvətilik ondan da bəzi izləri qoruyub saxlayır. Məsələn, nəqşibəndilikdəki "nəzər ber qədəm", "xəlvət der encümen" və "hafisi zikr" kimi anlayışlar cəlvətilikdə də vardır² (9).

Cəlvətilik ilə xəlvətilik zühurları etibarilə İbrahim Zahid Gilani ilə birləşdikləri kimi daha sonrakı silsilələrində də bir yaxınlıq gözə dəyir. Şəxsən

---

² Cəlvətilik təriqəti Üftadədən sonra daha da inkişaf edərək elm və əməli cəhətdən zəngin bir ənənəyə malik oldu. Yalnız Hüdai və İsmayıl Haqqı Bursəvinin əsərləri bu ənənəni anlamaq üçün kifayətdir. Osmanlı padşahlarının bəzilərinin bu təriqətə mənsub olması təriqətin həm xüsusiyyət, həm də vəziyyəti baxımından Osmanlı cəmiyyətində aktiv olduğunu göstərir. Osmanlı padşahlarının bu təriqətə mənsubiyyəti padşahların təriqətə əhəmiyyət verməsi və şeyxlərin bəzilərinin padşahlarla münasibət qurması barədəki məlumat araşdırmağa möhtac olsa da bu məlumatın həqiqətə yaxın ola biləcəyini düşünməyə əsas verir. Yalnız Osmanlı padşahları deyil, siyasət, hərbi, fikir və sənət dünyasının böyüklərinin bu təriqətdən təsirləndikləri müşahidə olunur. Cəlvətilik həm xüsusiyyət, həm də vəziyyət baxımından türklər və Osmanlı cəmiyyətinə olduqca çox təsir etmişdir.

Hüdayinin: "Bizim yolumuz həm xəlvətlik, həm cəlvətlikdir", – deyərək cəlvətiyyə ilə xəlvətiyyəni əlaqəli qəbul etdiyini göstərir. Xəlvətiyyə təriqətinin Cəlvətiyyəyə silsilə etibarilə olan yaxınlığından başqa həmdə məqsəd baxımından da bir-birləriylə həmahəng olduğu görünür. Buna misal olaraq, hər iki təriqətin mənimsədiyi "tövhid və əsma" (əsma – isimlər, Tanrının adları deməkdir – R.N.) zikirlərini verə bilərik (10).

Cəlvətlik təriqəti silsiləsinin Əziz Mahmud Hüdayiyə qədər olan şəcərəsini Səlcuq Eraydın "Təsəvvüf və təriqətlər" adlı əsərində belə vermişdir: "Hz. Məhəmməd Mustafa (s.ə.s.) 11/632; Hz. Əli Murtaza 48/668; Həsən Bəsri 110/728; Həbib Naşı 150/767; Davud Tai 184/800-801; Məruf Kərxi 200/815; Səriyyi-i Şikəst 253/867; Cüneyd Bağdadi 297/909; Mımşad Dinəvəri 367/977; Məhəmməd Dinəvəri 367/977; Məhəmməd əl-Bəkr 400/1009; Qazi Vəhyəddin və ya Vəcihəddin 452/1060; Ömər əl-Bəkr 487/1094; Əbun-Nəcib Ziyaəddin əs-Sührəvərđi 563/1167; Qütbəddin Əbhəri 623/1226; Şihabəddin ət-Təbrizi 638/1240; Seyyid Cəmaləddin ət-Təbrizi əl-Əzhəri 672/1273; İbrahim Zahid Gilani 700/1300; Səfiəddin Ərdəbili 735/1334; Sədrəddin Ərdəbili; 794/1392; Əlaəddin Əli Ərdəbili 833/1429; Həmdüddin Ağsarayı 815/1412; Hacı Bayram Vəli 833/1429; Ağbıyıq Məczub 860/1455; Xıdır Dədə 918/1512; Muhəmməd Muhyiddin Üftadə 988/1580 27; Əziz Mahmud Hüdayi 1038/1628" (11).

Cəlvətlik təriqətinə daxil olan şəxsin aclıq, susuzluq, süluk, (12) və uzlətə (14) alışma zəruriliyi vardır. Cəlvətlik, tam mənasiyla sünni təriqətidir. Bu təriqətdə süluk səma ilədir. Cəlvətlik təriqətində müridin vəzifələri bunlardır: 1) mürid hər gün 100 istiğfar (bağışlanma), 700 kəlmeyi-tövhid, beş vaxt namazdan sonra salavat gətirmək; 2) iki rükət "İsra" namazı qılmaq; 3) altı rükət "Duha", 12 rükət təhəccüd namazları qılmaq; 4) boş vaxtlarında Quran oxuyaraq anlamaq; 5) rəcəb-şaban və ramazan ayını oruclu keçirmək; 6) şəvval ayında 6 gün oruclu olmaq; 7) məhərrəm, rəbiul-əvvəl və zilhicce aylarında gün oruc tutmaq; 8) həftədə iki gün (bazar ertəsi-cümə axşamı) oruclu olmaq (14).

Bütün təriqətlərdə olduğu kimi, cəlvətlikdə də Haqqa daha tez qovuşmaq üçün bir mürşidi-kamilə bağlanmanın zəruriliyi vardır. Mürid mürşidini seçərək ona bağlandıqdan sonra mürşidinin təlimatına uyğun olaraq, kamillik yolunda zikr və mənəvi mübarizəyə başlayır. İlk və ən əhəmiyyətli zikr, kəlmeyi-tövhid, yəni "Lə ilahə illallah" sözüdür. Buna "tövhid zikri" də deyilir. Mürid ilk zamanlar tövhid zikrini edərkən "Lə məbudə illallah" mənəsini düşünər. İkinci mərhələdə kəlmeyi-tövhid "Lə Məqsum illallah" mənəsi ilə zikr edər. Üçüncü mərhələ də isə tövhidi "Lə mövcudə illallah" (Allahdan başqa mövcud yoxdur.) mənəsi ilə zikr edər. Mürid ona

tövhid nuru zahir olana qədər bu zikrinə davam edər. Cəlvətilik təriqətində ikinci əhəmiyyətli zikr Allahın yeddi ismi-şərifini anlamında olan "əsməi-səbə" zikridir. Bunlar "Lə ilahə illallah", Allah, Hu, Haqq, Hayy, Qəyyum, Qəhhar zikirləridir. Bu yeddi ad, nəfsin yeddi mövqeyinə nüfuz edir.

Cəlvətilik təriqətinə girən müridə şeyx bunları təlqin və tövsiyə edər: mürid mürsidin verdiyi təlimatın xaricinə çıxmaz (15). Hər gün 100 dəfə "Əstağfirullah əl-azim" deyilməlidir. Hər gün Peyğəmbər Əfəndimizə (s.ə.s.) 100 dəfə salat və salam gətirilməlidir. Gündə 700 dəfə "Lə ilahə illallah" və hər iyirminci və ya otuzuncuda bir dəfə "Mühəmmədun Rəsulullah" deyilməlidir. Səhər namazından sonra günəş iki mizraq boyu yüksəlməyə qədər zikr və təfəkkürlə məşğul olunmalıdır. İsrə vaxtından zavalə (günəş batana qədər) qədər, 4-6 rükətlik quşluq namazı qılınmalıdır. Axşam namazının sünnəsindən sonra 6 rükət "evvab" namazı qılınmalıdır. Gecənin üçdə bir vaxtında qalxıb 2-12 rükətlik "təhəccüd" namazı qılınmalıdır. Bazar ertəsi və cümə axşamı günləri ilə zilhiccə və məhərrəmin 10 gününü, rəcəb və şabanın bütün günləri oruclu keçirilməlidir. Daima dəstəmazlı olunmalıdır. Dəstəmaz aldığı zaman 2 rükət "şükri-vudu" namazı qılınmalıdır. Bundan başqa, mürid bunları etməyə diqqət etməlidir: tövbə və inabəyə qayğı göstərilməlidir, sünnəyə riayət olunmalıdır, dünya malına tamah edilməməlidir, az yeməli, az danışmalı, daima zikrlə məşğul olmalı, şeyxə ürəkdən bağlanmalı, şeyxə etirazı tərki etməli və ona inanıb etibar etməlidir (16).

Cəlvətilər dizləri üzərində dayanaraq zikrlə məşğul olurlar. Buna "məzfi qiyam" və ya "Xıdır qiyamı" deyilir. Bir rəvayətə görə, qüud (oturuşda) tövhidi əsnasında Şeyx Əziz Mahmud Hüdəyi öz yerində oturarkən bir anda zikr məclisinə "Hz. Peyğəmbərimizin (s.ə.s.) "(bir başqa rəvayətə görə də, Hz.Xızır əleyhissəlam) təşrif buyurduğunu qəlb gözü ilə görüb ayağa qalxmaq istəmiş, lakin O şəxs qalxmamasına işarə etdikdə, dizləri üzərində yarı qalxmış olaraq, zikrə elə o vəziyyətdə davam etmişdir. O gündən sonra bu şəkildə zikr cəlvətiyyə ayinlərində vərdiş halına gəlmişdir. (17)

Cəlvətilikdə sülukun dörd mərtəbəsi vardır: təbiət, nəfs, ruh və sirr.

Təbiət mərtəbəsində salik təbiətən vacib olan yemə, içmə və cinsi münasibətdən mücahidə yolu ilə uzaqlaşmağa çalışmalıdır. Məhdud şəkildə yeyər, içər və müəyyən müddət evlənməz.

Nəfs mərtəbəsində nəfsdən qaynaqlanan pis xasiyyət və sifətlərini tərki edər. Nəfsin pis hərəkətləri iki cürdür. Bir qrupu öz iradəsi ilə işlədiyi günahlar, digərləri dərinə nüfuz etmiş pis xasiyyət və vərdişlərdir. Bunların hər iki qrupu da ancaq riyazət və mücahidə ilə islah edilə bilər. Nəfs müəyyən şəkillərdə islah edilib nəzarət altına alındıqda ruh və sirr mərtəbələrinə yol açılmış olur. Ruh

mərtəbəsində salik nəfsin pis xasiyyətlərinin şərindən xilas olaraq ruhu ilə əlaqəyə girmiş sayılır. Ruhun korlanmış tərəfi ilahi qabiliyyətdən məhrum olmaqla mümkün olur. Buna görə, ruhun tərbiyəsi ancaq ilahi biliklərlə gerçəkləşir.

Ruh mərtəbəsində elmi-lədən sirləri aşkara çıxmağa başladığı zaman salik "kəşf" etməyə başlayır. Təbiət və nəfs mərtəbələrində kəşf yoxdur. Çərşənbə axşamı ruh mərtəbəsində mərifət və ilahi eşqi əldə etdikdən sonra salik sirr mərtəbəsinə yüksəlir. Bu mərtəbədə qul masivadan əlaqəni kəsib, Haqdan başqasına könül verməməlidir (18).

Əziz Mahmud Hüdai xəlvət ilə cəlvətin iki yol ilə Haqqa çatdığını söylədikdən sonra həccə müxtəlif yollarla gedənlərin nəticədə Məkkədə birləşdiklərini xatırladaraq, xəlvət yolunun isimlərin zikrindən başladığını və üsuli-əsmənin on iki olduğunu, lakin bunun əhlinin az olduğunu, öz zamanında yeddi ada çatanın kamala çatmış sayılaraq ona xilafət verildiyini, cəlvət əhlinin tövhid, riyazət və mücahidə ilə süluk etdiklərini ifadə edir (19).

Təriqətin təməl əsasları bu üç anlayışla məhdudlaşdırılır:

1. Təzkiyə: "Lə məqsum illəllah" zikriylə birləşdirilən anlayış, tərki-dünya ilə nəfsi masivadan təmizləmək məfhumunu ifadə edir.

2. Təmizlik: "Lə məhbub illəllah" zikriylə ifadəsini tapan bu anlayış isə ürəyin hər cür pisliklərdən təmizlənməsini tələb edir.

3. Təlciyə: "Lə mövcudə illəllah" zikriylə ifadə edilən bu son anlayış da Allahla bütünləşə bilmə mərhələsinə işarə edir (20).

Cəlvətlik təriqətinin qolları: Bir çox təriqətdə olduğu kimi cəlvətlik təriqətində də üsul və metod fərqliliyinə görə şöbələr meydana gəlmişdir. Bu şöbələri qısaca tanıyaq.

Həqiqilik. Cəlvəti şeyxi İsmayıl Haqqı Bursəviyə aid edilən cəlvətliyin bir şöbəsidir. İsmayıl Həqqi Bursəvinin silsiləsi Hz. Hüdaiyə bu şəkildə çatır: Muqad Əhməd Əfəndi (öl. 1049/1639), Zakirzadə Abdullah Əfəndi (öl. 1068/1657), Osman Əfəndi (öl. 1102/1690), İsmayıl Haqqı Bursəvi (öl. 1137/1725). Çox geniş yayılma və böyümək imkan əldə edə bilməmiş olan həqiqilik XVIII əsrin sonlarından etibarən Bursada təmsil olunmuşdur (21).

b. Səlamilik. Səlamilik, Zakirzadə Abdullah Əfəndinin xəlifəsi Əli Əfəndiyə mənsub cəlvətliyin qoludur. Silsiləsi Hüdaiyədən Səlamli Əfəndiyə, ondan isə bu şəxslərə gedib çıxır: Muqad Əhməd Əfəndi, Zakirzadə Abdullah Əfəndi, Səlamli Əli Əfəndi. Səlamli Əli Əfəndiyə aid edilən səlamiliyin diqqətə çarpan xüsusiyyəti salavatın sayının on üçdən on yeddiyə qədər çoxalmasıdır (22).

c. Fənailik. Cəlvətilyin səlamilik qolunu qurmuş olan Səlamı Əli Əfəndinin xəlifəsi olan kütahyalı Əli Əfəndiyə mənsubdur. Əli Əfəndi, Səlamı Əfəndinin xəlifəsi olduğundan bu iki qolun silsilələri müştərəkdir. Fəna təxəllüsü ilə şeirlər də yazmış olan Əli Əfəndi, Cəlvətiyyədə ictihad etmiş və qurduğu bu qola də öz təxəllüsünə görə Fenaiyyə deyilmişdir. Fəna tacı 19 tərklidir. Fəna xanəgahı şeyxinin övladlarının tacının tərpe qismi narıncı rəngli olub digərlərinin rəngi yaşıldır (23).

d. Haşimilik

Haşimilik Bandırmalızadə Mustafa Haşim Ataya mənsub olan cəlvətilyin qoludur. Haşim Baba batini meyllərinə görə sıx-sıx cəlvətilərin tənqidinə məruz qalmışdı. Hətta cəlvəti astanası şeyxləri tərəfindən inkar olunmuşdur. Təriqətin silsiləsi Hüdayiyə bağlı iki qoldan gəlir. Həmin qollar bunlardır:

1. "Məmməd Fənai Əfəndi (1075/1664), Vəliyyüddin Mucəhid Əfəndi (1108/1696), Seyyid Hamid əl-Moravi (1139/1726), Yusuf Nizaməddin b. Hamid əl-Bandırmavi (1161/1748), Mustafa Haşim Baba (1197/1782) .

2. Muqad Əhməd Əfəndi (1049/1639), Dəvati Mustafa Əfəndi (1060/1650), Mustafa Ərzincani (1123/1711), Yusif Nizaməddin b. Hamid əl-Bandırmavi (1161/1748), Mustafa Haşim Baba (1197/1782) " (24).

Təriqətin təsirləri: Əziz Mahmud Hüdayinin İstanbulda çox müridlərinin olması ilə yanaşı, həm də müxtəlif bölgələrə göndərdiyi xəlifələri sayəsində Anadolu və Balkanlarda yayılmağa başlayan cəlvətilyin xüsusilə İstanbul, İzmir, Balıqəsir, Orta Anadolu və Balkanlarda xeyli yayıldığı məlumdur. Hüdayidən sonra İstanbulda eyni qüvvə ilə təmsil edilməsə də, nüfuzunu davam etdirmiş və İstanbul son dövrlərə qədər तरीqətin ən məşhur olduğu yer olmuşdur. Həm Hüdayi dövründə, həm də daha sonrakı dövrlərdə Balkanlarda Filibəli İsmayıl Əfəndi, Saçlı İbrahim Əfəndi, Osman Fəzl Əfəndi kimi seçmə şeyxlər tərəfindən təmsil edilən cəlvətilik Balkanların ən məşhur तरीqətlərindən biri olmuş, ikinci mərkəzi olan Bursa isə Üftadə və nəvələri ilə, İsmayıl Haqqı Bursəvi kimi şeyxlər vasitəsilə son dövrlərə qədər nüfuzunu qorumuşdur.

Cəlvətilyin Üsküdərdəki mərkəzi dərğahında Hüdayinin vəfatından sonra təkyələr bağlanana qədər iyirmi üç şeyx dərğahdar olmuşdur. Dərğahın son şeyxi Əbdülqafir Abid Əfəndidir³ (öl. 1946).

---

³ Cəlvətilik तरीqətinin qurucusu Əziz Mahmud Hüdayi Həzrətlərinin adına Üsküdərdə qurulmuş olan Əziz Mahmud Hüdayi vəqfi fəaliyyətlərini bu gün də davam etdirir. "Qul din qaradaşına kömək etdiyi müddətdə Allah da qulunun köməkçisidir" hədisi-şərfi işığında bu vəqfin müxtəlif fəaliyyətləri hələ də davam edir. Vəqfin ictimai xidmətlər və təhsil xidmətləri adı altında davam edən yardımları indiki vaxtda bir çox adamın imdadına çatır.

İctimai fəaliyyətlər. Ərzaq paylama vahidi. İstanbulun müxtəlif səmtlərində yaşayan və vəqfin əməkdaşlarının müəyyən etdiyi 1500-dən çox ailəyə vəqfin bu işə həvalə edilmiş vasitələri ilə hər ay nizamlı olaraq ərzaq paylanırdı. 200-ə qədər ailəyə ərzaq yardımından əlavə nağd maddi yardım da edilirdi.

Məişət xidmətləri: Hüdayi vəqfi quruluşundan bu yana vəqf sənədində göstərilirdi kimi, Hüda həzrətlərinin vəqfinə uyğun olaraq, məscid külliyyəsində olan yeməxanada hər gün təxminən 500 adama yemək verilirdi. Ramazan ayında, mübarək gün və gecələrdə buradan verilən yeməklərin sayı 1000 nəfərlikdən çox olurdu.

- Səhiyyə: Fəqirlərin siyahısında qeyd olunmuş ailələrin xəstəxana xidmətləri vəqf tərəfindən qarşılır və dərmanları təmin edilirdi. Vəqf ətrafında bəzi həkimlər vəqfin göndərdiyi xəstələri pulsuz müayinə edir, vəqf tərəfindən bu xəstələrin dərmanları təmin edilirdi. Bir xüsusi xəstəxana vəqfin xəstələrinə müəyyən imkanlar daxilində diaqnoz qoyub müalicə edirdi.

- Əşya hədiyyələri: Bağışlanan əşyalar möhtac kəslərlə verənlər arasında əhəmiyyətli bir xidmət körpüsü vəzifəsini görürdü. Bu xeyriyyə ocağına minlərlə cüt ayaqqabı, minlərlə geyim, çoxlu yanacaq və s yardımlar verilirdi. Xalqın yaxın əlaqə və köməyi ilə reallaşan bu xidmətlərin daha da yayılması üçün böyük səy sərf olurdu.

- Məscid xidmətləri: Vəqf məscid tikdirmək istəyən xeyriyyəçi şəxsləri məscidə ehtiyacı olan bölgə insanları ilə qovuşdurub, çox sayda məscidin inşası və təmirinə rəhbərlik edirdi. Bu xidmətlərdən başqa, könüllü bir təşkilat olaraq, əhalisi və camaatı sıx olan İstanbul məscidlərində, təmiz bir mühitdə ibadət imkanını təmin etmək üçün məscid xalçalarını yumaq üçün xüsusi xalça yuma yeri qurulmuşdu. Ətrafdakı məscidlərin xalçalarının daima pulsuz yuyulmasını təmin edən bu yer hər il təqribən 115 məscidə xidmət edirdi. Bundan başqa vəqfdə əl əməyi olan məhsullar satılır və onların sahiblərinə maddi kömək edilirdi. Bayramlarda xüsusi şənliklər təşkil olunur, fəqir və yoxsullara xeyli maddi yardım edilirdi. Vəqfdə həmçinin Quranı öyrənmək istəyənlər üçün mədrəsə tipli kurslar təşkil olunurdu.

Yeri-yurdu olmayan tələbələrə qalmaq üçün yer və təqaüd verilirdi. Elmlə məşğul olub elmini, irfanını daha da artırmaq istəyənlərə şərait yaradılırdı və bu məqsədlə tədqiqat mərkəzinə bənzər bir mərkəz formalaşdırılmışdı.

Nəticə

İslam dünyasında təriqətlər kökləri daha qədimlərə dayanmaqla birlikdə ilk olaraq XII əsrdən sonra görünməyə başlayır. Bunun ən vacib səbəbi bu müddətdə ortaya çıxan ictimai ehtiyaclardır. Mövcud İslami qaydalar cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin problemlərinə lazımi səviyyədə cavab verə bilmədiyi zaman əvvəl məzhəblər, bir neçə əsr sonra isə təriqətlər ictimai həyatda meydana çıxmağa başlamışdır.

Cəlvətlik təriqəti Əziz Mahmud Hüdai tərəfindən qurulmuş və çox qısa zaman içində inkişaf etmişdir. Xüsusilə təriqət XVIII əsrdə İstanbul, Bursa, Balıqəsr, Ədirnə və Balkanlarda çox sürətli inkişaf prosesinə malik olmuşdur. Bu inkişafın nəticəsində onun nüfuzu xeyli artırmışdı. XVIII əsrdə bu təriqətə mənsub şairlər yetişmiş və əsərlərinin çoxunu təsəvvüf sahəsində qələmə alınmışlar. Hal-hazırda da onların əsərləri araşdırıcılar tərəfindən nəşr edilərək elm dünyasına töhfə edilir.

Cəlvət halının Hz. Peyğəmbərin həyatında da qarşılığı mövcud olmuşdur. Hz. Peyğəmbər (s.ə.s) vəhy gəlmədən əvvəl Hira dağında "xəlvət" halında idi. Vəhyin gəlişi ilə birlikdə xalqın arasına qarışmış və peyğəmbərlik ilə birlikdə "cəlvət" halına keçmişdir. Bu səbəbdən cəlvət xəlvətdən daha uca bir mərtəbədir. Cəlvət, artıq qeyd etdiyimiz kimi, xalq arasında Haqq ilə birlikdə olmaqdır. Cəlvətlik, Üftadə zamanında yüksəlmiş, Hüdai ilə birlikdə zirvə dövrünü yaşamışdır. Əziz Mahmud Hüdai həyatda ikən on minlərlə İstanbulda, ümumilikdə isə yüz minlərlə müridi vardı. Cəlvətliyin ikinci mərkəzi sayılan Bursa da həm Üftadənin nəvələri, həm də İsmayıl Haqqı kimi şeyxlər vasitəsiylə nüfuzunu qoruyub saxlaya bilmişdir. Lakin cəlvətlik, Anadolu və Rumeli xaricində çox da məşhur deyildir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. *Mustafa Kara, Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, Dergah Yay., İstanbul, 1985, s. 191 vd*
2. *Süleyman Uludağ, "Cəlvət." (DİA), Cilt: VII, Türkiyə Diyanet İslam Ansiklopedisi Vakfı Yay., İstanbul, 1993, s. 273.*
3. *Kuran-ı Kerim, Enfal, 8/17.*
4. *Uludağ, age., s. 273.*
5. *Eraydın, Selçuk, Tasavvuf ve Tarikatlar, Marifet Yay., İstanbul, 1981.*
6. *Uludağ, age., s. 273.*
7. *Mustafa Kara, Bursada Tarikatlar ve Tekkeler, Bursa, 1993, s. 143.*

8. Ömer Başkan, "Halkı İrşad Çabasının Tefsire Yansımış Biçimi: Bursevinin Ruhul-Beyanı ve Tefsir Yöntemine Dair Bir Değerlendirme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII, Sayı: 3, Samsun, 2008, s. 134.
9. Uludağ, age., s. 273.
10. Kamil Yılmaz, "Cəlvət." (DİA), Cilt: VII, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi Vakfı Yay.*, İstanbul, 1993, s. 274.
11. Yılmaz, Aziz Mahmud Hüdayi..., s. 226.
12. Eraydın, age., s. 430.
13. Mehmet Kanar, *Arap Harfli Alfabetik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Say Yay., İstanbul, 2010, s. 648.
14. Kanar, age., s. 754.
15. Eraydın, age., s. 429-430
16. Yılmaz, Aziz Mahmud Hüdayi..., s. 185 vd.
17. Eraydın, age., s.429-430.
18. Yılmaz, Aziz Mahmud Hüdayi..., s. 203-222; www.ismailhakki.org. 15 Ekim 2011
19. Yılmaz, Aziz Mahmud Hüdayi..., s. 216. 34 Eraydın, age., s. 429.
20. Başkan, agm., s. 135.
21. Muslu, age., s. 441; Yılmaz, Aziz Mahmud Hüdayi..., s. 239
22. Muslu, age., s. 474; Yılmaz, Aziz Mahmud Hüdayi..., 235 vd.
23. Muslu, age., s. 483; Yılmaz, Aziz Mahmud Hüdayi..., s. 242.
24. Muslu, age., s. 486; Yılmaz, Aziz Mahmud Hüdayi..., s. 242-243
25. <http://www.hudayivakfi.org>